Мені передали телефонну слухавку, я за звичкою одразу сказав: —

Я вас слухаю.

З того боку дроту чоловічий голос ввічливо вимовив:

— Це товариш Марченко? Я запевнив його, що так.

— Я хотів би з вами зустрітись. Ви не можете приділити трохи часу? — Будь-ласка, приходьте в редакцію.

— О ні, я волію десь не в приміщенні.

— А хто ви?

— Ви мене не знаєте, але я вас знаю з вечора Лесі Українки, — щось у тоні мого співрозмовника підказувало незвичайний характер побачення.

Я погодився, і ми зустрілись на вулиці недалеко від будинку редакції. Незнайомий представився мені співробітником органів безпеки і на доказ простягнув службове посвідчення. В ньому я прочитав про звання та посаду капітана Юшкевича. Не без трепету душевного поцікавився я, чим зобов'язаний такому візиту. Але товариш капітан не квапився відповідати. Він запитав, як мені сподобався вечір Лесі Українки і як ся має мій брат Віталій?

Тоді я одразу пригадав: на вечорі в оперному театрі в мене виникло непорозуміння з кагебістом у цивільному, який не пускав до партеру (там сиділи урядові персони, хоч далеко не першої величини). Я висловився у тому дусі, що нехай заступає дорогу бандитам, а не чесній людині. Мій старший двоюрідний брат Віталій, підійшовши на ту

суперечку, заштовхнув урядового охоронця між ряди. Знаючи, що на вечорі кагебістів повно, бо запрошення на такі ювілейні урочистості доводилося затверджувати на Володимирській, 33, я потяг родича подалі від джерела конфлікту. Ну ось, а зараз капітан нагадав той пам'ятний вечір, ту зустріч нежданну.

А які мої творчі плани? Чи я одружений і чому ні? Чи маю намір вступати до аспірантури? Одне слово, він провів опит за справжнім соціотестом. З'ясування відомостей із моєї анкети, очевидно, слугувало вступом до справи. Тому я намагався давати вичерпні відповіді. Розмова наша тривала досить довго. Серед іншого, капітан торкнувся питання, чи приходять до редакції з пропозиціями підписувати всілякі звернення та відозви. Чи доводилося мені читати щось із самвидаву? Хто серед газетних працівників припускається націоналістичних висловлювань?

Попри всю мою недосвідченість, зорієнтуватися й відокремити подібні оперативні запитання було нескладно. І, звісно, тоді я мусів говорити з максимумом уважности. Відтак аж послідувала пропозиція співпрацювати з КГБ. На моє запитання, чим пояснюється моя кандидатура (мені тоді спало на думку: невже в мене така підла пика?), він пояснив, що я перебуваю в самому центрі культурного та літературного життя республіки і що в нашу газету прагнуть мати доступ люди, настроєні вороже до радянської влади. Я спробував відпаснути цей м'яч комусь із колег, сказавши, що, окрім мене, в редакції є ще молоді і перспективні працівники — Кравченко, Дмитренко.

— Нам потрібна людина здібна і розумна. Киянин, навколо якого обертається творча молодь, а ви саме такий. Бачачи моє небажання, він запропонував не поспішати, подумати над пропозицією. Потому ще двоє співробітників переконували мене в потрібності і важливості пропонованої місії. На випробовування мені пропонувалося дати оцінку роману Анатолія Мороза "Дівчина на перехресті" (згодом ту книжку було вилучено з обігу), оповіданню Юрія Щербака у " Вітчизні" про безпросвітне життя селянина, який духовно оживає, потрапивши у Києві

на виставку дивовижних американських атракціонів, роману Івана Білика "Меч Арея" (також згодом вилучений з обігу). Я робив примирливо-нейтральні висновки, намагаючись відвести звинувачення щодо ідейної шкідливости творів.

Кульмінативним пунктом обробки стала пропозиція стежити за діяльністю мого співробітника і товариша Володимира Голобородька. Тут уже я остаточно вперся —дав категоричну відмову. Після цього вони взяли підписку про нерозголошення державної таємниці, і КДБ не турбувало мене до дня арешту.

На відміну від більшости членів Спілки письменників, чий зовнішній вигляд завжди був контрастом до оспівуваного ними щасливого життя, Юрій Щербак вдягався гарно. От і зараз він стояв у кімнаті нашого відділу елегантний і трошки самозакоханий, ховаючи до кишені ключі від власної машини, і про віщось розважливо розмовляючи з моєю начальницею. Мова перейшла на останні події в "Радянському письменнику" (радписі, як його називали жартома), пов'язані з кампанією осуду роману Білика "Меч Арея".

— М-да, двадцятеро книжечок на історичну тематику пішли під ніж: і верстки і рукописи. — з видимим жалем вимовив Щербак. — Зняли головного редактора, редакторові, — догану, розпочалися "проработки".

І тут він звернув увагу на те. що я взяв ручку й став писати. Подібна дія мала виглядати цілком природно, адже я сидів на роботі за своїм письмовим столом. Та, мабуть, він помітив у виразі моїх очей одверту зацікавленість щойно почутим. Цей огрядний у модному строї чоловік якось відразу знітився. Вже не існувало ні розважливої мови, ні незалежного вигляду. Полохливо глянувши знов на мою ручку, папери, він промимрив декілька незв'язних речень і вишмигнув з кімнати.

— А ви кажете, не гіркий письменницький хліб, —докірливо сказав я Ганні Заєць, яка здивовано подивилась на мене.

Я ще встиг прочитати зарубаний роман Іваничука про Кальнишевського. Справа в тім, що твір віддали на рецензію моєму дідові, професорові історії Михайлові Марченку. Якийсь час уже наверстаний роман лежав у нього вдома, і я, після високої дідової оцінки, не поминув нагоди ознайомитись. Цей роман написаний у кращих Іваничукових традиціях, де кожна наступна сторінка захоплювала дедалі більше. Хто міг знати, що цій книжці без політурки за якихось пару місяців доведеться впасти жертвою партійного вандалізму? Пригадую, що якось, зустрівши в приміщенні Спілки Іваничука, ми із співробітником поцікавились:

— Як там зараз у Львові?

— Та знаєте, як то було за давнини: у Москві стрижуть нігті, по губернських містах тнуть руки, а в провінції летять голови.

Він похитав скрушно головою і далі перевів мову на побутові теми.

Працівника відділу публіцистики Івана Білика викликав новий заступник головного Анатолій Хорунжий. Ми довідались — ідеться про "Меч Арея", що вже набрав розголосу. Хорунжий запропонував авторові виступити з осудом помилок, яких він нібито припустився у творі, посилаючись при цьому на некомпетентність в історії України. Білик відмовився, вказавши, що він писав роман після сумлінного опрацювання різноманітних джерел — слов'янських, західних, античних, а також сучасних досліджень. Окрім того, його роман читали поважні історики і не мали заперечень. Серед рецензентів книжки — тодішній директор інституту історії АН УРСР Федір Шевченко.

— Іване Івановичу, ви повинні публічно визнати свою помилку, — з солдатською прямотою гнув офіційну лінію заступник головного.

— Нехай нас розсудить історія, — примирливо запропонував Білик.

— Не історія, а ви самі, і тепер, — спалахнув начальник. Безпартійний Білик пішов з кабінету — залишившись при своїй

думці. Реагувати на негативне явище в літературному процесі співробітники редакції мали на відкритих партійних зборах. Головним звинувачем виступав, зрозуміло, головний редактор. Висновок Зуба був категоричний: роман написано з хибних ідейних позицій, з помилковими твердженнями. Знову вергав громи і блискавиці Анатолій Хорунжий. Олесь Лупій казав:

— Покайся, Іване!

У тоні, який завдало керівництво, говорили Олег Воложенінов, Ігор Кравченко. Решта партійців-співробітників намагалися казати так, щоб нічого не сказати.

Несподівану підтримку Іван Білик знайшов в особі редакційного художника Петра Костюченка. Фронтовик-кулеметник, він і зараз пішов у цю атаку війни за творчість, не згинаючись. Гаряче говорив, що Білик чи не найрозумніший письменник у всій Спілці, що його роман — плід довготривалих роздумів та дослідницьких пошуків і що треба пишатись, маючи такого цікавого письменника. Для простодушного і малопоказного Петра ця промова, хоч, може, того він і сам не усвідомлював, була злетом громадянськости. Щоб не розбирати ще й поведінки Костюченка, на партбюро тихцем вирішили кваліфікувати той виступ, як судження людини, необізнаної з літературою. А от із виступом на зборах Василя Шевчука справа виглядала інакше.

Не можна сказати, що Іван Білик і Василь Шевчук були близькими друзями. Вони сиділи поруч на роботі, відвідували ті самі заходи у Спілці, ходили на гостини, коли хтось із співробітників запрошував на родинне свято, і я був не раз свідком їхніх дотепних клинів з приводу манери письма кожного з них, але єднала цих двох чоловіків залюбленість у свій фах та ще невисловлювана взаємоповага. Обидва

небезпідставно вважали себе письменниками. Отже, опозицією члена СПУ, автора помітного роману про Сковороду знехтувати було неможливо.

Шевчук пропонував поставитись до обговорюваного твору як до явища суто мистецького. Він сказав, що існує незаперечне право письменника на домисел, фантазію і що саме завдяки цьому набули свого життя всі романи на історичну тему.

Звіт про газетні партійні збори мали читати у ЦК. І щодо Василя Шевчука негайно вжили рішучих заходів. Його викликав секретар парткому спілки. З ним, зокрема, розмовляли на партбюро в газеті. Василь Шевчук, перепросивши тет-а-тет у Білика, змушений був подати в партійні органи заяву, де в письмовому вигляді засудив ідейно шкідливий "Меч Арея".

— Низа та Евріала з них не вийшло. — неголосно сказала коректорка Валя, коли я в друкарні розповідав цю історію поразки письменників. Іван Білик змушений був звільнитися з роботи.

Інженер за фахом і тямущий перекладач за уподобанням, Олесь Шевченко нарікає мені: розмовника слов'янських мов, який він уклав, ніхто не хоче друкувати. Республіканські видавництва відмовляються тому, що це видання не їхнього профілю. В Москві задум схвалили і погодилися прийняти книжку до друку, але без українського та білоруського розділів. Після такого обтинання настала черга автора відмовитися.

Зараз він виклав переді мною величезний стос перекладеної поезії югославських, болгарських, польських, словацьких, сербо-лужицьких авторів і запропонував вибрати що-небудь для нашої газети. Я передивився вірші. То були твори класиків і наших сучасників, написані про що завгодно, тільки не про партію, велич праці, дружбу народів.

Я сказав, що його доробку "до друку не схвалено" — це була звична редакційна відписка авторам на ненадруковані в газеті матеріяли. Клієнт не виказав явного розчарування, лише сказав:

— Я цього очікував, бо бачу, що друкують у вашій газеті.

— На газету не кивай, — повчально сказав я. — Відомий тобі наш працівник Іван Білик має чотири грубезних ненадрукованих романи. Заввідділом зарубіжної літератури Ганна Заєць не може опублікувати книжки про Соломію Крушельницьку. Заввідділом мистецтва Раїса Скалій не проштовхне ніде монографії про Леся Курбаса. У Вадима Пепи відхиляють скрізь збірку нарисів з історії українського козацтва.

Справи з виданням книжок не були кращими і в інших галузях науки. Я міг судити про це навіть на прикладі самої своєї родини. В діда лежала відхилена монографія з історії української культури. У трьох кандидатів наук: старшої маминої сестри, доцента вузу —— педагогічне дослідження про українську синоніміку, у молодшої сестри — дисертація з демографії України, у мами — методична праця про вивчення наступности і перспективности на уроках мови.

У тролейбусі чолов'яга, який стояв похитуючись поряд, почувши мої бідкання приятелеві про безплідність зусиль, щоб проштовхнути у видавництві переклад, з п'яною безцеремонністю сказав:

— І нащо було ото писати?

Однак, і це не схилило мене до думки, що істина — в вині.

1976р., Урал